

HUKUKİ REALİZM PERSPEKTİFİNDEN HUKUK ÖĞRETİMİNİN SORUNSALLAŞTIRILMASI¹

The Problematization of Legal Education from the Perspective of Legal Realism

Prof. Dr. Muharrem KILIÇ²

Geliş Tarihi: 26.01.2017

Kabul Tarihi: 21.03.2017

ÖZET

Çağın ihtiyaçları ve iktidar pratikleri hukukun düzen fonksiyonunun diğer fonksiyonlarına nispetle öne çıkmasına neden olmuştur. Bu durum norm-değer, norm-olgu ilişkilerinin geri plana itilerek salt norm-düzen ilişkisinin kuramda ve uygulamada vurgulanması sonucunu doğurmaktadır. Hukuk düzene indirgenmiş bulunmaktadır. Düzen talebi hukuku sözüne güvenilir kılma girişimlerini hızlandırmış ve bunun neticesinde hukuk da sözden ibaret görünmeye başlamıştır. Bu kabul, hukuk öğretiminin de etkilemiştir. Hukuk fakülteleri bir ülkenin en yetenekli gençlerini kabul etmektedirler. Ancak bu öğrenciler, günümüzde sözün ötesinde olanı görmelerini, göstergelerin işaret ettiği olguları keşfedebilmelerini ve değer duyarlılığı gösterebilmelerini engelleyen bir sersemletme sürecinden başarıyla geçebildikleri takdirde diploma sahibi olmaktadır. Hukuki realizm akımı, değer konusundaki eksikliklerini bir yana bırakırsak, norm-olgu ilişkisine atıfla bir eleştiri ortaya koyar. Hukuk öğretiminin hukukun olgusallığına uygun bir çok boyutluluğu haiz olmasını talep eder. Bu talepler, hukuk öğretiminin yavanlığının ve kifayetsizliğinin izalesi yolunda kılavuzluk edebilirler.

Anahtar Kelimeler: Hukuk Öğretimi, Hukuki Realizm, Hukuk Kliniği,

ABSTRACT

The needs of our age and the practices of power caused a process within which the order function of norm became prominent in comparison with the other functions. This situation caused norm-value and norm-fact relations to retreat into background in the theory and practice of law. Law is reduced to order. Demand of order intensified the efforts bound for a law which is certain and faithful to its words. Consequently, we start to confer law as a body which consists of words. This conclusion also effected the legal education. Law faculties accept only the most qualified youngsters of a country. And today, to become a lawyer, these youngsters have to complete a stupefying education process which destroys their ability to see beyond the words, their curiosity to discover the facts behind the signs, and their awareness about the values immanent to law. Legal realism, apart from its apathy of values, by referring to norm-fact relations provides a competent criticism. It demands a legal education which has the multidimensionality which suits the factivity of the law. These demands, could lead the way of removing the platitude of legal education.

Keywords: Legal Education, Legal Realism, Legal Clinics,

¹ Bu çalışmanın ilk versiyonu Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesince 19-22 Kasım 2014 tarihinde düzenlenen 'II. Uluslararası Hukuk Öğretimi Kongresinde', "Realist Hukuk Kuramı Açısından Hukuk Öğretimi Uygulamasının Sorunsallaştırılması" başlığı ile sunulmuştur.

² Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi, muharremkiliç@ybu.edu.tr

I. GİRİŞ

Küreselleşen dünyada modern hukuk öğretimi, özcü yaklaşımlardan biçimci (formalist) ve eleştirel yaklaşımlara kadar uzanan geniş bir kuramsal ve kavramsal spektrumda giderek derinleşen krizlerle yüzleşmektedir.³ Modern hukuk düşüncesini saran bu kriz alanları, aksiyolojik anlamda norm-değer; sosyolojik anlamda norm-toplumsal olgu; ve kamu otoritesinin tesisi anlamında norm-düzen ilişkiselliği üzerinden tezahür etmektedir. Norm-değer bağlamında hukukun üretmiş olduğu yargı pratiğinin ortaya çıkardığı adalet-hakkaniyet açığı; norm-olgu ikileminde tebarüz eden anti-sosyolojik yasama düzeni/pratiği; ve norm-düzen diyalektiğinin özel alanı kamusallaştırılan niteliği bu krizi derinleştirmektedir.

Böylesi kuşatıcı bir perspektifte meselenin ele alınması durumunda hukuk, yalnızca bir kavramsal şebeke veya normatif müktesebat olarak değil, aynı zamanda yorumsal bir zihniyet durumu olarak da nitelendirilebilir. Bu onto-epistemolojik bilgi aktarımının eğitsel ve pedagojik niteliği kadar dayandığı kuramsal temellerinin de problematize edilmesi önemlidir. Kuşkusuz, hukukun öğretimini böylesi bir kuramsal bağlama yerleştirerek sorunsallaştırmak, Türk hukuk akademisinin zihin durumunu keşfetmek adına da uygun bir zemin yaratacaktır.

Söz konusu zihinsel duruma dair şöylesi bir tespitte bulunabiliriz; ‘Hukuksal doktrinasyonumuz epistemik bir dogmatizme dayalı biçimde üretilmektedir’. Hukuk literatürümüze akademik katkı sağlayan doktrin ve/ya içtihat sahiplerinin onto-epistemolojik anlamda hukukun varlığını bir anlam-yorum oluşumu olarak değerlendirdiklerini söylememiz mümkün görünmemektedir. Mukayeseli hukukun kuramsal boyutunu ve hukuk tarihi perspektifinin anlam dünyasını yardıma çağırabilecek bir entelektüalizmi dışlayan bir ‘hukuk akademisi’ yapısından söz edebiliriz. Hukuk literatürümüz ve hukuk öğretimimizin, tasavvur olarak bir ‘anlam-değer’ ve ‘anlam-yorum’ bağlamına yerleştirilebilecek entelektüel düzeye sahip olduğunu söyleyebilmek güçtür.

Hukuku, dilbilimsel formunda mündemiç bir ontik varlık olarak tahayyül etmenin kolaylığı, tasavvurumuzu literatürel cılızlığa, doktriner anlamda yetersizliğe ve kuramsal düzlemde naifliğe maruz bırakmaktadır. Hukuk doktrini, hukukun yasada içkin olan anlamını statik bir dil kurgusu olarak değerlendirilip üretilmekte ve tüketilmektedir. Kuramsal ve toplumsal perspektif ve metodolojik derinliği açısından ciddi açığı bulunan hukuk dünyamız öğretimsel/öğrenimsel kısırlığa mahkum edilmektedir.

³ Hukuk öğretiminin/öğreniminin epistemik temellendirilmesi konusunda bkz., Kılıç, Muharrem, “Hukuk Öğreniminin Epistemolojik Temellendirilmesine Dair Dibace – Teknokrasi ve Filozofye-”, Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Antalya 2011, sy. 1.

Anti-kuramcı perspektif, geçerli hukuka yönelik bir yöntemsel sorgulamayı ve sistemsel refleksiyonu imkansızlaştırmaktadır. Doğallıkla bu da beraberinde hukuk öğrenimini geleneksel ve/ya klasik yöntemsellğe mahkum etmektedir. Toplumsal değişimlere koşut biçimde kendisini yenileyen dinamik bir hukuk pedagojisi ve öğrenim metodolojisinin üretimini imkansızlaştırmaktadır. Bu sorunlu zihinsel yapı, hukuk öğretimini, sığ bir kural belleğine ve statü benimsetmesine dönüştürmüştür.

Bu çalışmamız, söz konusu patolojik zihinsel yapının çözümlenmesi noktasında kuramsal düşüncenin ufkumuzda açması muhtemel fikrinsel dinamığına kapı aralamayı amaçlamaktır. Bu bağlamda hukuki realizme ve realist hukuk öğretimi taleplerine atıfta bulunmak suretiyle hukuk ile sözün ve/ya metnin örtüşmez karakterlerini vurgulama imkanına sahip bulunmaktayız.

II. KAVRAMSAL VE TARİHSEL ÇERÇEVE: HUKUKİ REALİZM

Kavramsal açıdan hukuka yönelik normatif tanımlamalara karşı geliştirilmiş en güçlü itirazlardan birisini ‘Hukuki Realizm’ akımı oluşturmaktadır.⁴ Bu yaklaşımın hukuka ilişkin kuramsal tartışmaların gündemine girmesi, ünlü Amerikan hukuk bilgini ve yargıç Oliver Wendell Holmes’un (1841-1935) The Common Law adlı eserini 1881’de yayımlaması ile gerçekleşmiştir.⁵ Ancak, Hukuki Realizm’in Anglo-Amerikan hukuk sisteminde egemen olması yirminci yüzyılın ikinci çeyreğine rastlamaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde de İskandinav Realistleri, ABD’deki eski cazibesini yitirmiş olan realist düşüncüyü Kuzey Avrupa coğrafyasında yeniden canlandıracaklardır. Bunlar arasında yer alan Alf Ross (1899-1979), Karl Olivercorna (1897-1980) ve A. V. Lundstedt öncü isimler olarak kabul edilmektedirler.⁶

Yargıç Holmes ve Amerikan hukuki realizminin öncü figürlerinden olan Karl Llewellyn (1893-1962) ile birlikte yine bu akımın öncülerinden sayılan ABD’li hukuk felsefecisi Jerome Frank (1889-1957), 1933’te yayımladığı Why Not A Clinical Lawyer-School?⁷ ve What Constitutes a Good Legal Education?⁸

⁴ Hukuki Realizm akımı Oliver Wendell Holmes’un eserlerinin etkisi ile ve onun görüşleri üzerinden inşa edilmiş bir hukuk yaklaşımıdır. Jerome Frank ve Karl Llewellyn başta olmak üzere Bingham, Moore, Clark, Corbin, Yntema, Hutcheson ve Robinson önde gelen realistler arasında sayılmaktadırlar. Ayrıntılar için bkz. Gürkan, Ülker, Amerikan Hukuki Realizmi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.

⁵ Bkz., Topçuoğlu, Hamide, Hukuk Sosyolojisi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1969, s. 77 vd.

⁶ Wacks, Raymond, Hukuk Kuramını Anlamak, (çev. Fatma S. Şahin Ünver - Serdar Ünver), Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 257.

⁷ Frank, Jerome, “Why Not A Clinical Lawyer-School?”, University of Pennsylvania Law Review and American Law Register, c. 81, sy. 8, 1932, ss. 907-923.

⁸ Frank, Jerome, “What Constitutes a Good Legal Education?”, American Bar Association Journal, c. 19, sy. 12, 1933, ss. 723-728.

makaleleri ile bir yandan Anglo-Amerikan hukuk sisteminde Hukuki Realizmin ağırlığını ortaya koyarken, diğer yandan felsefi temeli hukuki realizm olan bir hukuk sisteminin ihtiyaç duyduğu hukuk öğretimi biçimini tasvir ve talep etmişlerdir. Buna bağlı biçimde, hukuk klinikleri⁹ ve vaka incelemesi gibi öğretim yöntemlerinin kullanılması ve hukuk fakültesi öğrenci kontenjanlarının daraltılması, bu makalelerde ve genel olarak hukuki realist bakış açısıyla yazılmış diğer eserlerde birer talep veya beklenti olarak yer bulmuşlardır.¹⁰

Daha etkileşimli bir hukuk öğrenim pedagojisi ve daha butik bir öğretim uygulamasına yönelik bu türden taleplerin, günümüzde hukuk öğretimini konu alan akademik etkinliklerde veya platformlarda birer beklenti olarak ortaya konulduğu görülmektedir. Bu doğrultuda; kontenjanların daraltılmasının, dramatik ve etkileşimli bir hukuk öğretiminin sağlanmasının, hukukun kuramsal alanına verilen ağırlığın artırılmasının, ülkemizin hukuksal ve yargısal sisteminin işleyişindeki sorunları azaltacağı ve daha adil bir yargı sisteminin tesisini mümkün kılacağı savunulmaktadır.

Ancak hukuk öğretiminde yapılması beklenen teknik ve felsefi reformların, ülkemizdeki yargısal sistem bu reformları talep etmediği sürece kendilerinden umulan pozitif sonuçları doğurması mümkün değildir. Hukuki Realizm temelinde şekillenmiş bir yargısal sistemin hukuk öğretimine yönelik ortaya koyduğu metodolojik ve pedagojik talepler neticesinde şekillenmiş olan teknik ve anlayışların bu temele sahip olmayan yargısal sistemler açısından da aynı sonuçları doğurması beklenmemelidir. Bu yüzden, öncelikle Türk yargısal sistemi çok boyutlu biçimde incelenerek, bu sistemin talepleri tespit edilmeli ve reform çabalarına bu noktadan başlanmalıdır.

Hukuk öğretiminin güncel sorunları dikkate alındığında, hukuk fakülteleri ile hukuk sistemleri arasında tek yönlü ve doğrusal bir ilişki olduğunu savunmak mümkün görünmemektedir. Hukuk fakülteleri, hukuk sisteminin işleyişi üzerinde bir etkiye sahip olmakla birlikte, hukuk sisteminin taleplerinin de hukuk fakültelerinin kurumsal yapılanmasına ve kültürel evrimine yön verme gücüne sahip olduğu ifade edilebilir. O yüzden, hukuk sistemi ya da sistemik talepler ile hukuk öğretiminin zeminini oluşturan fakülteler arasında diyalektik ve evrimsel bir ilişkiden söz edilebilir. Hukuk öğretiminin ve hukuk sisteminin sorunlarının çözümlenebilmesi ve çözülmesinin ancak uygulama kurumlarının ve fakültelerin söz konusu diyaloga açık olmaları halinde mümkün olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

⁹ Hukuk klinikleri uygulaması öncelikle bir hukuk öğretim yöntemidir. Bunun yanı sıra, hukuk fakültelerinin toplumsal hizmet amacının bir ürünüdür. Bir toplumsal sorumluluk girişimi olarak tezahür eden bu öğretim aracı, 1960'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletlerinde ilk uygulamalarını bulmuştur. Toplumsal bir sorun olarak Amerikalı siyahi yurttaşların haklarını koruma hedefi gütmüştür. Toplumun hukuk hizmeti alma imkanı kısıtlı olan kesimlerine hukuki destek verme amacına matuftur.

¹⁰ Frank, J., "Why Not A Clinical Lawyer-School?", s. 917.

Bu çalışmada, söz konusu çözümleyici perspektife katkı sağlamak amacıyla Amerikan hukuk öğretiminin evrimi özet biçimde konu edilecektir. Bu kapsam dâhilinde kısaca Amerikalı hukuk bilgini Christopher Columbus Langdell (1826-1906) öncesi döneme dikkat çekilecektir. Onun ardından Langdell'in geliştirdiği ve uzun süre hukuk fakültelerinde egemen öğretim sistemi olarak kullanılan case sisteminin esasları ve bu sisteme yöneltilen eleştiriler ana hatlarıyla ortaya konulacaktır. 1870-1895 yılları arasında Harvard Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanlığı görevini üstlenen Langdell, Amerikan hukuk eğitimi ve bir yükseköğretim kurumunun (fakülte) yönetimi konusundaki reformları ile geride oldukça zengin bir miras bırakmıştır.

Case sisteminin başlıca eleştiricileri olan hukuki realistlerin hukuk öğretimine yönelik talepleri belirtilirken, ülkemizde de son dönemde dile getirilen bu taleplerin/beklentilerin hukuk sistemimize uygunluğu değerlendirilecektir. Nihayet, bu sistemin eksiklerinin giderilmesi bakımından büyük olanak sunan hukuk klinikleri yöntemine ilişkin fikirlere yer verilecektir. Burada temel amacımız, Amerika Birleşik Devletlerinde hukuk öğretiminin düşünsel evrimi ve bu evrime yön veren ilke ve kurumları göz önünde bulundurarak ülkemizde yüzleşmekte olduğumuz sorunlara ilişkin çözüm önerileri ve bir perspektif üretebilmekten ibarettir.

III. HUKUK ÖĞRETİMİNİN METODOLOJİK AYGITI OLARAK CASE SİSTEMİ

1870 yılına kadar Amerika Birleşik Devletlerinde hukuk eğitimi, öğrencilerin hazırladıkları ders notlarını öğrencilere sunmaları biçiminde icra edilmiştir. O dönemdeki öğrencilerin bazıları meslekten akademisyen olsa da birçoğunun yargıçlar ve avukatlar arasından geldiği bilinmektedir. Öğrencilerin hukuk öğrenim etkinliği, bu öğrencileri sınıflarda dinlemek ve onların tecrübe ettikleri davalardan damıttıkları hukuk kurallarından oluşan ders notlarını ya da kitaplarını tedris etmekten ibaret olmuştur.¹¹

Hukuka ilişkin başvuru eserlerinin tedris edilmesi ve ezberlenmesi, öğrenim faaliyetinin temel mesaisini oluşturmuştur. Bu açıdan ilgili dönemde hukuk öğreniminin, son derece pasif olduğunu, öğrencilerin öğrencilerden bilgi aldıklarını ancak öğrencilerle katılım temelli bir ilişkiye giremediklerini söylemek mümkündür. Az sayıda tam zamanlı profesörle gerçekleştirilen meslek okulu tarzı bu öğretimin amacının öğrencileri hukuk uygulamasına hazırlamaktan ibaret olduğu ve yükseköğretim kurumlarının bünyesinde hukuk fakültelerinin ikinci sınıf bir kurum olarak görüldüğü ifade edilebilir.¹²

¹¹ Frank, J., "Why Not A Clinical Lawyer-School?", s. 910.

¹² Moskovitz, Myron, "Beyond the Case Method: It's Time to Teach with Problems", Journal of Legal Education, sy. 42, 1992, ss. 241-271, s. 242.

Profesör Langdell'in case sistemi böyle bir hukuk öğretimi ortamında yeni bir öneri olarak ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz bu önerinin ilgili dönem açısından devrim niteliğinde bir adım olduğunu kabul etmek icap etmektedir. Zira söz konusu sistem, yalnızca Langdell'in mensubu olduğu Harvard Hukuk Fakültesi'ni değil, süreç içerisinde bütün Amerikan üniversitelerini etkisi altına almıştır. Langdell'in hukuk öğretimi anlayışı, sözel aktarımlara ve ders kitaplarının tedrisatına dayalı pedagojik ve metodolojik perspektifi geri plana itmiş ve bilimsel bir metodolojiyi merkeze almıştır.¹³

Hukuku bir bilimsel disiplin olarak gören Langdell, diğer bilimlerde olduğu gibi hukukta da ancak temel kaynaklara inilerek esaslı incelemeler yapılabileceğini savunmuştur. Bu açıdan hukuk öğrencisi de diğer bilimlerin öğrencileri gibi dolaylı kaynaklardan doğrudan doğruya bu bilim alanının ilkelerini ortaya koyan temel yapıtlardan hukukun ilkelerini elde etmelidir. Bu öğretimsel perspektifte, hukuksal ilkeler ve doktrin ön planda yer almıştır. Söz konusu ilkelerin öğrenilmesi ve doktrinsel hakimiyet ise ancak bunların ortaya çıktığı davaların doğrudan incelenmesi ile mümkün olacaktır. Bu yaklaşımı çerçevesinde Langdell, ilk 'case book' (dava kitabı) çalışmasını telif etmiş ve derslerinde kullanmaya başlamıştır. Söz konusu özgün literatür (case book), hukukun ilkelerini ortaya koyacak biçimde sistematize edilmiş davaların incelenmesi üzerine kurulmuştur.¹⁴

Langdell'e göre temelde hukuk öğretimi, öncelikle entelektüel bir süreçtir. Bundan ötürü, yalnızca ders vermek üzere fakülteye gelen öğreticilerin yürüttüğü bir çıraklık eğitimi olarak görülmesi doğru değildir. Langdell, hukuk öğretim kabiliyetinin, öğreticinin hukuk bürosundaki veya hukuk uygulamasındaki deneyimi ya da yargısal argümantasyon deneyimi ile değil; hukuk fakültesindeki tecrübesi ile kazanılacağını savunmuştur. O yüzden hukuk öğretiminde tam zamanlı profesörlüğün (akademik kadronun) bu görev için şart olması gerektiğini öne sürmüştür. Bu görüşü temel alan case sisteminin benimsenmesiyle hukuk fakültelerinin üniversite içerisinde bir meslek okulundan öte bağımsız bir bilimsel eğitim-öğretim kurumu olarak kabul edilmeye başlandığı görülmektedir. Kuşkusuz öngörülen bu sistemin bir öğretim devrimi olduğunu kabul etmek icap etmektedir. Zira 'hukukçu gibi düşünmek' ilk kez bu sistem ile hukuk öğretiminin temel amacı olarak kabul edilmiştir. Temyiz mahkemelerinin kararları üzerine yazılmış yorumlayıcı eserlerin ezberlenmesinden öte objektif hukuki bilginin ortaya konulması amaçlanmıştır.¹⁵

¹³ Kenny, Courtney, "The Case-Method of Teaching Law", Journal of the Society of Comparative Legislation, c. 16, sy. 2, 1916, ss. 182-194, s. 193.

¹⁴ Arat, Tuğrul, Amerikan Hukuk Öğretiminde "Case Method", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 17.

¹⁵ Holmes, Eric Mills, "Education for Competent Lawyering– Case Method in a Functional

Langdell'in yaklaşımının ve etkinliğinin iki temel kabulü olduğunu ifade edebiliriz. İlk Langdell'e göre hukuk, bir bilimsel disiplindir. İkinci olarak, hukuk öğretimi doğrudan ve özellikle davaların bilimsel olarak incelenmesi biçiminde yürütülmelidir. Hukuk profesörü/akademisyeni, ulusal yargılama tarihi/müktesebatı ve yargısal içtihat yığını içerisinde davalar ve kararlar seçerek öğretim müfredatını oluşturmalıdır.¹⁶ Hukuk akademisyeninin öğretim kabiliyeti, hukukun bütünsel sistemini yansıtabilecek bir seçim ve sıralama yapabilme becerisi ile ölçümlenebilecektir. Bu iki temel kabulden ve Langdell'in görüşlerinden yola çıkarak case sisteminin asli öncüllerini şu şekilde sıralayabilmemiz mümkündür:

- Hukuk tümevarımlı bir bilimdir ve laboratuvarı da kütüphanedir.
- Hukuk, saf, mutlak ve soyut bilimsel ilkelerin bilimidir. Bütün yargı kararları bir ilke ile eşleştirilebilir.
- Hukuk biliminin bütün malzemeleri, basılı kitaplar ya da yayımlardır. Hukuk, bütünüyle yargısal kararların içinde mündemiçtir. Dolayısıyla hukuk öğretimi basılı kararların incelenmesinden ibaret olmalıdır.
- Kurumsal olarak hukuk fakültesi hukuk uygulamasını değil, bizatihi hukuk bilimini öğretmek için vardır.¹⁷

Bu kabuller göz önüne alındığında Langdell'in önerisinin bir yöntem değil, bir sistem olma durumu arz ettiğini ifade edebiliriz. Bu vesile ile buraya kadar söz konusu öneriden case yöntemi yerine, case sistemi olarak bahsetmemizin sebebini de açıklamış olmaktayız. Zira yöntem, öğretim sürecine ilişkin bir takım teknikler kümesine işaret ederken; 'sistem' daha geniş bir kavram olarak öğretim süreçlerine egemen olan değerleri ve hatta öğreticinin niteliklerini de içermektedir.

Case sisteminin kabulü ile birlikte Amerikan hukuk fakültelerinde -ve özellikle Langdell'in yirmi beş yıllık dekanlığı süresince Harvard Hukuk Fakültesinde- hukuk öğretimine ve fakültelerin kurumsal yapılanmasına ilişkin bir takım ortak değişikliklerin meydana geldiği tespit edilmiştir. Söz konusu değişiklikleri şöylece sıralayabiliriz:

- a) Hukuk öğretiminde tek yönlü sözel anlatım yöntemi yerine, Sokratik yöntem ile davaların incelenmesi yaklaşımı/metodolojisi benimsenmiştir.

Context", Columbia Law Review, c. 76, sy. 4, Mayıs 1976, ss. 535-580, s. 543-544.

¹⁶ Holmes, E. M., "Education for Competent Lawyering— Case Method in a Functional Context", s. 546.

¹⁷ Patterson, Dennis, "Langdell's Legacy", Northwestern University Law Review, c. 90. sy. 1, 1995, ss. 196-203, s. 199.

- b) Bu yaklaşım doğrultusunda tümevarım yöntemi ile somut davalar incelenerek hukukun genel ilkelerinin ortaya çıkarılması temel amaç olmuştur.
- c) Öğretici ve öğrencilerin ortak çabaları ile ancak bu ilkelerin keşfedilmesinin mümkün olabileceği kabul edilmiştir.
- d) Bu keşif sürecinin yardımcı kaynakları olarak ‘case book’ yayınları kullanılmıştır.
- e) Uygulamaya ilişkin bilgi ve kabiliyetlerin geliştirilmesi geri plana itilerek, öğrencilerin hukuksal akıl yürütme olanaklarının geliştirilmesine yönelinmiştir.
- f) Hukuk fakültesi giriş sınavları getirilmiştir.
- g) Üç yıllık hukuk müfredatı geliştirilmiş ve yıllık yazılı sınavlar ile sınıf geçme-kalma sistemi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸

IV. CASE SİSTEMİNE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Case sisteminin Amerika Birleşik Devletleri’nde hukuk öğretiminin ussallaştırılmasına yöneldiğini görüyoruz. Bu sistemi eleştirenler, Langdell’in ussallaştırma adına hukuk öğretimine bir deli gömleği giydirdiğini ve onu fakülteye kapattığını öne sürmektedirler. Langdell, hukuku bir bilim (ancak uygulamalı değil temel bir bilim) olarak kabul ettirmeye kalkışmıştır. Nasıl ki bir kimya profesörü öğrencilerini yetiştirirken, onları sabun fabrikalarında çalışacak teknisyenler olarak değil de, geleceğin kimya profesörleri olarak görmek isterse Langdell de bütün öğrencilerini hukuk profesörleri/akademisyenleri olarak yetiştirmeye yönelmiş ve hukukun uygulama boyutunu hakir görmüştür. Eleştirilerin yoğunluklu biçimde bu noktaya odaklandığını söylememiz mümkündür.¹⁹

Case metoduna yönelik sert eleştiriler ortaya koyan Frank’e göre, hukuk öğretimi alanında yapılacak reform ile Amerikan yargı sisteminde yapılacak reform birbiri ile yakından bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Frank, hem öğretimin hem de uygulamanın kesinlik ve istikrarı ön plana aldığını ancak bunların birer hurafeden ibaret olduğunu ifade eder.²⁰ Genel realist tutuma uygun olacak biçimde Frank de hukuktaki belirsizliğe dikkat çekmektedir. Ona göre özellikle ilk derece mahkemelerinde kuralların yorumlanması ve somut

¹⁸ Chase, Anthony, “The Birth of the Modern Law School”, The American Journal of Legal History, c. 23, sy. 4, Ekim 1979, ss. 329-348, s. 334.

¹⁹ Holmes, E. M., “Education for Competent Lawyering— Case Method in a Functional Context”, s. 544.

²⁰ Yörükoğlu, Ömer, Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Amerika Birleşik Devletlerinde Hakim Olan Hukuk Teorisi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 42.

olayın unsurlarının değerlendirilmesinde hukuk dışı birçok unsur devreye girmektedir. Hukuk uygulaması, salt hukuki bir mesele olmayıp psikoloji, sosyoloji ve iktisat gibi sosyal bilimler alanları bakımından da incelenebilecek bir meseledir. Bu disiplinlerarasılık, hukuk bakımından bir kusur olmayıp, hukukun toplumun değişken ihtiyaçlarına uyum sağlayabilmesi için gerekli bir esnekliği mümkün kılmaktadır.²¹ Ancak hukuk öğretimi bu çeşitliliği karşılayacak bir zenginliğe henüz kavuşmamıştır ve case yöntemi bu potansiyele sahip görünmemektedir.

Langdell'i eleştiren hukukçulara göre, onun öne sürdüğünün aksine doktrin alanındaki uzmanlaşma, uygulamaya ilişkin sorunları çözmek açısından oldukça az katkı sağlamaktadır. Zira söz konusu sorunlar, genelde incelikli doktrinsel yaklaşımlarla çözülemeyecek düzeyde oldukça kaba sorunlar olarak tezahür etmektedir.²² Örneğin bir kadın, bürosuna gelip "Avukat bey beni kurtar, kocam beni öldürecek!" dediğinde hukuk mezununun hukukçu gibi düşünerek veya hukukun hâkim ilkelerini göz önünde tutarak bir çözüm üretmesi pek mümkün görünmemektedir. Diğer bir deyişle geleceğin hukukçularının hukukun soyut ilkelerinden ziyade, onun uygulamasına ilişkin bilgi ve becerileri kazanmaya gereksinim duyduğu vurgulanmaktadır. Özetle ifade edecek olursak eleştiri yöneltenlere göre Langdell'in sistemi,

- a) Yanlış bilincin sistematik yeniden üretimine yönelen,
- b) Belirli toplumsal ve ahlaki kabulleri öğrencilere dayatan,
- c) Hukukun gerek kuramsal gerek uygulama alanında çalışacak kişilerin ihtiyaç duyacağı entelektüel ve iletişimsel becerileri görmezden gelen ya da törpüleyen,
- d) Hukuk doktrininin belirli bir anlamsal öze sahip olduğu ve politik veya ahlaki meseleleri göz ardı ederek, yalnızca doktrinsel analizlerle sorunların çözülebileceği yanlış kabulüne dayanan,
- e) Nihayet öğrencilerin toplumsal engelli bireyler olarak mezun olacağı bir hukuk öğretim sürecini ifade etmektedir.²³

Langdell'in önermiş olduğu sistemin hukuk öğretimini hukuk fakültesine hatta tümüyle 'case book'lara hapsettiğini kabul etmek gerekir. Bunun bilimsellik adına gerçekleştiriliyor olması ise sistemin başka bir iç çelişkisini ortaya koymaktadır. Tıp öğretiminin bilimsellik adına kitaplara ve atlaslara

²¹ Gürkan, Ülker, Amerikan Hukuki Realizmi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s. 49-50.

²² Moskovitz, M., "Beyond the Case Method: It's Time to Teach with Problems", s. 243.

²³ Klare, Karl E., "The Law-School Curriculum in the 1980's: What is Left?", Journal of Legal Education, sy. 32, 1982, ss. 336-344, s. 337.

mahkum edildiğini, tıp öğrencilerinin büyük amfilerde toplanarak daha önce gerçekleştirilmiş olan tıbbi müdahalelere ilişkin case-book'lar üzerine tartışmaktan ibaret bir öğrenim gördüklerini düşünelim. Bu öğretimin ne ölçüde bilimsellik niteliğini haiz olduğu söylenebilir. Gerçekten de böylesi bir öğretim sistemi içerisinde yetişen hukukçuların hukuk uygulamasına ilişkin çok az pratik bilgiye sahip olacağı, mezuniyetten sonra sudan çıkmış balığa döneceği ve bocalayacağı aşikardır. Hatta hukuk öğrenimi almış olanların, icra ettikleri mesleğe ilişkin yaşam boyu süren bir öz-gelişim inşa edemeyecekleri açıktır. Ülkemizdeki hukuk öğretiminin de öğrencilerini belirli pratiklere –söz gelimi rekabet ilişkilerine; vekil-müvekkil ilişkilerine; iş ortaklığı ilişkilerine vd.- hazırlamadığını savunmak mümkündür.

Hukuk öğretimine ilişkin Langdellist yaklaşımın eleştirilecek başkaca yönleri de söz konusudur. Bu yaklaşım, salt olarak geçmiş davaların incelenmesini odağına aldığı için durağan ve geçmişe dönüktür. Söz konusu bakış açısıyla geleceğe yönelik veya bugünün sorunlarına ilişkin çözümleyici reformların önerilmesi mümkün görünmemektedir. Kuşkusuz bu geçmişe dönüklük, bir derecede gerçekten kopukluk sorunu da yaratmaktadır. Zira hukuk devingen biçimde gelişim gösteren bir yapıdır; ve sadece geçmişe odaklanan bir öğretim, hukukun bugünkü gerçekliğini kavrama kabiliyetinden yoksun olacaktır.²⁴

V. REALİST HUKUK KURAMCILARININ HUKUK ÖĞRETİMİNE YÖNELİK TALEPLERİ

Langdell'in case sistemine yöneltilen eleştirilerin neredeyse tamamı realist kuramcılarca geliştirilmiştir. Bu açıdan bu noktada realist kuramcılarının alternatif bir hukuk öğretimine ilişkin temel taleplerini sıralamakta yarar görüyoruz:

- a) Hukuk bürolarının ve adliyelerin, hukuk öğretiminde merkezi bir role sahip olması,
- b) Uygulamacıların öğreticiler olarak etkin görevler alabilmeleri,
- c) Hukuk fakültelerinin büyük hukuk bürolarını andıracak bir yapıya kavuşturulması,
- e) Hukuk öğreticilerinin bir bölümünün hukuk uygulamasında aktif olarak yer alıyor olmaları; ayrıca bunların çoğunluğunun en az beş yıl uygulamada görev almış olmaları,
- f) Hukuk öğrenimi sürecinde öğrencilerin, öğretim elemanlarının asistanları veya çırakları pozisyonunda olmaları,

²⁴ Wizner, Stephen, "The Law School Clinic: Legal Education in the Interests of Justice", Fordham Law Review, sy. 70, 2001, ss. 1929-1939, s. 1931.

- g) Hukuk pratikleri kitaplarının yanı sıra belirli davalarının ilk derece mahkemelerinde ele alınışlarından yüksek mahkemelerin vereceği nihai karara kadar takip eden, açıklayan ve eleştiren bir külliyyatın oluşturulması,
- h) Saf hukuksal ya da yönetsel gibi görünen meseleleri sosyal bilimlerin tarih, etik, ekonomi, siyaset, psikoloji ve antropoloji gibi diğer alanları ile ilişkilendiren bir hukuk öğretiminin kurgulanması,

Ancak bu bakımdan hukuk öğretim süresinin başına ilave edilecek olan bir sosyal bilimler hazırlık eğitiminin başarılı olamayacağı savunulmaktadır. Sosyal bilimlerin bütünlüğüne ilişkin bir perspektifin hukuk öğretiminin her aşamasına yayılması gerektiği ifade edilmektedir.

- a) Fen bilimleri için laboratuvar; teknik bilimler için atölye ne ise; hukuk için kütüphane odur anlayışı terk edilmelidir. Hukuk öğretiminde de laboratuvarlar, klinikler ve atölyeler büyük gereklilik arz etmektedir.
- b) Kitaplardaki hukuktan ziyade etkin hukuk [law in action], hukuk öğretiminin odağını oluşturmalıdır. Ancak öğrencilerin etkin hukuku kitaplardan okuması yeterli değildir. Öğrencilerin, hukukun hayatını ilk elden gözlemleyebileceği mekanizmalar oluşturulmalıdır.
- c) Katılımcı hukuk öğretimi, öğrencilerin sadece adliyelerde ve hukuk bürolarında değil, tapu dairelerinde, şirketlerin yönetim dairelerinde, noterlerde, arbuluculuk faaliyetlerinde katımlı gözlem yapmalarını öngörmelidir.
- d) Hukuk öğrencilerine, 'insan kaynakları yönetimi, müzakere, arbuluculuk ve halkla ilişkiler' konularında da yetkinlik sağlanmalıdır.
- e) Hukuk öğrencileri sadece geleceğin uygulayıcıları olarak değil, aynı zamanda geleceğin hukuk politikası üreticileri olarak görülmeli ve bu potansiyele sahip kişiler olarak mezun edilmelidirler.²⁵

Hukuki realizmin mevcut hukuka yönelik eleştirilerini büyük ölçüde devralan bir diğer yaklaşım ise, 'Eleştirel Hukuk Çalışmaları' akımıdır. Eleştirel hukuk çalışmaları, Hukuki Realizmin mirasını Marksist bir tarih yaklaşımı ile bütünleştirmiş ve özellikle Amerika Birleşik Devletlerinde hukukun her zaman sınıf temelli ve ideolojik içerikli bir yanlılık arz ettiğini iddia etmiştir.²⁶

²⁵ Frank, J., "What Constitutes a Good Legal Education?", s. 723-724.

²⁶ Tushnet, Mark, "Critical Legal Studies: An Introduction to it's Origins and Underpinnings", Journal of Legal Education, c. 36, sy. 4, Aralık 1986, ss. 505-517, s. 505. Eleştirel Hukuk Çalışmaları akımı üzerine kaleme alınmış bir monografi için bkz., Aktaş, Sururi, Eleştirel Hukuk Çalışmaları, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2011.

Eleştirel Hukuk Çalışmaları çerçevesinde hukuk fakülteleri, salt hukukun tekniğinin ve kuramının öğretildiği mekanlar olarak değerlendirilemezler. Zira Eleştirel Hukuk Çalışmaları düşünürlerine göre hukuk fakültesi politik bir mekandır.²⁷ Bu mekanda salt hukuk nosyonu değil, aynı zamanda hukuka yönelik ideolojik yüklemeler de öğrencilere aktarılır ve öğrencilerde bir tür statükocu koşullanma gerçekleştirilir. Bu koşullanma, devletteki ve toplumdaki mevcut hiyerarşik yapının korunmasına hizmet edecektir.²⁸

Eleştirel düşünülere göre hukuk öğretiminde hukuk konularının birbirinden tamamen ayrı sistemler olarak derslere bölünmüş olması, öğrencilerin hukukun geneline ilişkin bir görüş oluşturma ve farklı hukuk dalları arasındaki geçişkenliği tespit edebilme olanaklarını ortadan kaldırmaktadır. Bu geçişkenliğin ve bütünlüğün idrak edilmesine imkan verme potansiyeli olan hukuk felsefesi, hukuk tarihi, hukuk sosyolojisi dersleri veyahut klinik çalışmalar ise hukuk öğretiminin merkezinde yer almayan dersler olarak görülmektedir. Bunlar, 'zor', objektif, ciddi, kesin ve analitik olan hukuk öğretiminin kenarında, bir tür eğlence parkı, akşam sohbeti veya hukukçu adaylarının kendini ifade edebilmesine imkan veren bir tür toplumsal sanat alanı olarak kabul edilmektedirler.²⁹ Hukukun kuramsal ve sosyal arkaplanına ilişkin bu gizli veya açık dışlayıcı mesaj, elbette öğrenci tarafından alınıp kabul edilmekte ve profesyonel yaşamda da etkili olmaktadır. Bu nosyonla mezun olan hukukçular, hukuk mesleğini icra ederken de hukukun kuramına veya toplumsal temellerine başvurma gereksinimi hissetmemektedirler. Eleştirel Hukuk Çalışmalarının önde gelen isimlerinden Kennedy'ye göre hukukçu akademisyenler, bu durumla ilgili sorumluluk almak zorundadırlar. Akademisyenler, öğrenciler ile birlikte çalışarak hukuk müfredatındaki ve öğretim süreçlerindeki otoriter yapıları ve hiyerarşik mesajları açığa çıkarmalı ve bu yapıyı dönüştürmek için gayret göstermelidirler. Bu bağlamda müfredatta klinik çalışmaların ve disiplinler arası derslerin arttırılmasının hukuk öğretiminin kapalı ve katı yapıdan kurtarılmasında önemli etkenler olacağı dile getirilmektedir.³⁰

Genel olarak Hukuki Realizmin esasları üzerinden yükselen Eleştirel Hukuk Çalışmaları akımının üyeleri, hukuk öğretimi bakımından da realist talepleri politize eden bir tutumu benimsemişlerdir. Bu akıma göre hukuk öğretimi,

²⁷ Kennedy, Duncan, "Legal Education and the Reproduction of Hierarchy", *Journal of Legal Education*, c. 32, sy. 4, Aralık 1982, ss. 591-615, s. 591.

²⁸ Akman, Şefik Taylan, "Hukuk Politika İlişkisi Bağlamında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 61, sy. 4, 2012, ss. 1271-1306, s. 1279.

²⁹ Kennedy, D., "Legal Education and the Reproduction of Hierarchy", s. 597-598.

³⁰ Kennedy, D., "Legal Education and the Reproduction of Hierarchy", s. 615.

var olan dogmatik sistemin eleştirisini yapabilmelidir.³¹ Öğrenciler aldıkları öğretim neticesinde hukuku fetişleştirmemeli, tam aksine hukukun sınıfsal içerimini ve arka plandaki sınıfsal çatışmaları, çıkar ilişkilerini görebilmelidir. Ayrıca yasaları, dogmalar olarak değil, söz konusu sınıf ilişkilerinin hukuksal ifadeleri olarak tahlil edebilmelidirler. Böylesi bir eğitim-öğretim süreci, önemli bir sosyolojik kuram altyapısının öğrencilere kazandırılmasını gerekli kılmaktadır. Hukukçular, toplumun yaptırım uygulayıcıları olarak içinde çalışacakları toplumsal yapıyı ve sosyal ilişkiler ağını herkesten daha iyi tanımalı ve anlamlandırmalıdır. Bu bakımdan eleştirel akım, her bir hukukçunun bir sosyoloji bölümü öğrencisi düzeyinde sosyal kuramlara ve yapılara aşina olması gerektiğini vurgulamaktadır.

SONUÇ

Hukuki realizm, anti-sosyolojik hukuk düzeni/pratiğine norm-olgu birlikteliğini öne sürerek karşı çıkmıştır. Bu meyanda norm, yasadan fazlasına işaret eden müphem bir kavram olarak tezahür etmektedir. Yasanın aksine norm, ancak yargılama pratiğinde görünür hale gelmekte ve/ya ete kemiğe bürünmektedir. Yargısal karar öncesinde ne ilgili normu, ne de hukuksal olguyu bilmemiz mümkün değildir. Bu realist yaklaşım, normu sözden/lafızdan veya metinden ayırtmaktadır. Yasanın sözselsel/metinsel varlığı, başka olgularla birlikte ancak normun bir kaynağını teşkil etmektedir. Ancak hiç bir biçimde bizatihi normun kendisi değildir. Bu ön kabulden hareket ederek realistler, hukuk öğretiminin salt sözlerinin öğretimi olmasına da karşı çıkmışlardır. Norma kaynaklık eden ne varsa ve bunlar norma hangi yollarla kaynaklık ediyorsa, işte tüm bunlar hukuk öğretiminin konusunu oluşturmalıdır. Bu talep, hukuk öğretiminin esasına yönelik devrimsel bir hamle olarak kaydedilmelidir.

Hukuk öğretimi ile toplumsal yarar arasında yaşamsal bir bağlantı söz konusudur. Zira hukukçular almış oldukları hukuki öğrenimini toplumsal yaşam içerisinde -iyiye veya kötüye- kullanmaktadırlar. Toplumun yararının gerçekleşmesi için hukuk öğrencilerinin adaletsizlikle mücadele yönünde toplumsal ve mesleki bir sorumluluk bilincine ve hukukun hayatına ilişkin yetkin bir kavrayışa sahip olması icap etmektedir.

Hukukun hayatına ilişkin yetkin bir kavrayış için hukukçular sosyal bilimlerin bütün araçlarını kullanabilmeli ve hukuku içinde işlev gördüğü toplumsal yaşamla birlikte kavramalıdır. Ayrıca hukuk öğretimi de hukukun akışkanlığını ve/ya değişkenliğini yansıtan esnek bir metodolojik ve pedagojik yapı modelinde kurgulanmalıdır. Hukuk öğretimi geleceğe ilişkin bir öngörü

³¹ Unger, Roberta Mangabeira, "The Critical Legal Studies Movement," Harvard Law Review, 1983, vol. 96, 561-675, s. 668.

sunabilmeli ve hukukçular salt kuramcılar olarak değil, uygulamacılar ve hatta hukuk politikacıları olarak yetiştirilmelidir. Hukuk kuramı ile hukuk pratiği arasındaki dinamik etkileşim kesinlikle göz ardı edilmemelidir. Hukukçular, ancak uygulamaya dokunan bir kuramın iyi bir kuram olduğu ve bir uygulamanın ise, ancak bir kurama ya da bir sisteme dayandığında; iyi bir uygulama olabileceği gerçeğine aşına bireyler olarak mezun edilmelidir.

Kanımızca, adaletsizlikle mücadele yönünde toplumsal ve mesleki bir kavrayış ise ancak hukuk klinikleri aracılığı ile geliştirilebilir. Hukuk öğrencilerinin uygulamaya ilişkin ilk adımlarını, fiziksel olarak hukuk fakülteleri bünyesinde ve entelektüel olarak ise hukuk fakültesi müfredatı dâhilinde atması büyük önem arz etmektedir. Zira özel bürolarda veya adliye içerisinde başlayan bir mesleki deneyimin, bireye etik sorumluluk bilinci kazandırması günümüz şartlarında pek mümkün görünmemektedir.

Bizim bu noktada ulusal hukuk öğretimimiz açısından önerimiz, Langdellist yaklaşımın hukuk öğretimini sistemleştiren ve ussallaştıran getirileri korunarak bu sistem içerisine hukuk kliniklerinin dâhil edilmesidir. Bu şekilde case sisteminin kuramsal alana olan vurgusu ile realist eleştiri ve talepleri uzlaştıracak bir üçüncü yol bulunabilir.

Hukuk klinikleri aracılığı ile öğrencilerin uygulamaya ilişkin deneyim ve becerileri geliştirilebilir. Öğrencilerin hukuk mesleğini içinde icra edecekleri toplumun gelenekleri ile sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını tanımaları sağlanabilir. Öğrenim sürecinde hukuk öğrencisinin, vekil-müvekkil ilişkilerine ve ortak çalışma ilişkilerine dair nitelikleri geliştirilebilir. Yargıda ve yönetsel yapıda işlerin nasıl yürüdüğü ve bu alanlardaki çalışanların tavır ve yaklaşımlarının nasıl olduğu gösterilmek suretiyle, hukuk mezununun mesleki aidiyet ve sorumluluk bilinci geliştirilebilir.

Bütün bunların yanı sıra, klinikler, hukuk fakültelerinin toplumsal hizmet yükümlülüklerini doğrudan yerine getirebilecekleri birer mecra olarak kullanılabilir. Ancak belirtmek gerekir ki hukuk kliniklerinin, hukuk müfredatına dâhil edilmesi geniş kapsamlı bir öğretim reformu anlamına gelmektedir. Mevcut müfredatımız, mevcut eğitim-öğretim paradigmamız bakımından büyük zorluklarla karşılaşılacağını kabul etmemiz gerekmektedir.

Hukuk kliniği çalışması öncelikle hukuk akademisyeninin konforundan feragat etmesini ve kendi eksikliklerini samimiyetle kabul ederek bu eksikliklerini gidermek üzere ayrıca bir gayret göstermesini gerektirecektir. Bu yüzden hukuk kliniklerinin hukuk akademiasında çoğunlukla yararsız gösterildiğine veya marjinalize edildiğine tanıklık etmekteyiz. Bu vesileyle ifade edelim ki, hukuk öğretiminin reforma ihtiyaç duyduğunu düşünen akademisyenler olarak -sorunu değilse bile- çözümü ilkin kendimizde aramız ve reforma kendi zihniyetimiz ve faaliyetlerimizden başlamamız

icap etmektedir. Meseleyi dışsallaştırarak, sorunu salt olarak cari sisteme, kurumsal yapıya ve mevcut zihniyete havale ederek kendimizi tezkiye etmemiz bir anlam ifade etmemektedir.

KAYNAKÇA

Akman Şefik Taylan, “Hukuk Politika İlişkisi Bağlamında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. 61, sy. 4, 2012, ss. 1271-1306.

Arat Tuğrul, Amerikan Hukuk Öğretiminde “Case Method”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Chase Anthony, “The Birth of the Modern Law School”, The American Journal of Legal History, c. 23, sy. 4, Ekim 1979, ss. 329-348, s. 334.

Frank Jerome, “What Constitutes a Good Legal Education?”, American Bar Association Journal, c. 19, sy. 12, 1933.

Frank Jerome, “Why Not A Clinical Lawyer-School?”, University of Pennsylvania Law Review, c. 81, sy. 8, 1932.

Gürkan Ülker, Hukuki Realizm Akımı, Sevinç Matbaası, Ankara 1967.

Holmes Eric Mills, “Education for Competent Lawyering –Case Method in a Functional Context”, Columbia Law Review, c. 76, sy. 4, Mayıs 1976, ss. 535-580, s. 543-544.

Klare Karl E., “The Law-School Curriculum in the 1980’s: What is Left?”, Journal of Legal Education, sy. 32, 1982, ss. 336-344, s. 337.

Kennedy Duncan, “Legal Education and the Reproduction of Hierarchy”, Journal of Legal Education, c. 32, sy. 4, Aralık 1982, ss. 591-615.

Kenny Courtney, “The Case-Method of Teaching Law”, Journal of the Society of Comparative Legislation, c. 16, sy. 2, 1916, ss. 182-194.

Kılıç Muharrem, “Hukuk Öğreniminin Epistemolojik Temellendirimine Dair Dibace –Teknokrasiden Filozofiyeye-”, Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Antalya 2011.

Llewellyn Karl, “Some Realism About Realism- To Responding Dean Pound,” Harvard Law Review, 1930-1931, vol. 44.

Moskovitz Myron, “Beyond the Case Method: It’s Time to Teach with Problems”, Journal of Legal Education, sy. 42, 1992, ss. 241-271, s. 242.

Patterson Dennis, “Langdell’s Legacy”, *Northwestern University Law Review*, c. 90. sy. 1, 1995, ss. 196-203.

Topçuoğlu Hamide, *Hukuk Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1969.

Tushnet Mark, “Critical Legal Studies: An Introduction to its Origins and Underpinnings”, *Journal of Legal Education*, c. 36, sy. 4, Aralık 1986, ss. 505-517.

Unger Roberta Mangabeira, “The Critical Legal Studies Movement,” *Harvard Law Review*, 1983, vol. 96, 561-675.

Wacks Raymond, *Hukuk Kuramını Anlamak*, (çev. Fatma S. Şahin Ünver - Serdar Ünver), Astana Yayınları, Ankara 2016.

Waters Lindsay, *Akademik Düşmanları*, (çev. Müge Özbek), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2009.

Wizner Stephen, “The Law School Clinic: Legal Education in the Interests of Justice”, *Fordham Law Review*, sy. 70, 2001, ss. 1929-1939, s. 1931.

Yörükoğlu Ömer, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Amerika Birleşik Devletlerinde Hakim Olan Hukuk Teorisi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.